

Kalina Juszczyk

Tajemnica grobowca alabastrowego

We wschodniej części Aleksandrii, drugiego pod względem wielkości miasta w Egipcie, w dzielnicy Mazarita, na terenie cmentarza katolickiego, zwanego popularnie „Łacińskim” (zachodnia część insuli L1-L2-R2bis-R3bis na siatce ulic wykonanej w 1866 r. przez nadwornego astronoma kedywa Egiptu Ismaila – Mahmuda Beya, rys. 1), w 1907 roku podczas prac niwelujących resztki istniejącego tam pagórka natrafiono na pozostałości komory zbudowanej z grubych bloków mlecznożółtego orientального alabastru, wskazujące na istnienie w tym miejscu jakiejś znaczącej budowli. W momencie odkrycia zachowała się tylko część jednej ze ścian, natomiast reszta była zawalona *in situ*. Włoski archeolog Evaristo Breccia, działający z ramienia Muzeum Grecko-Rzymskiego, uzyskał od władz miejskich zezwolenie na odizolowanie monumentu i przeprowadzenie wokół niego sondażu¹.

Zidentyfikowano wówczas tylko nikłe ślady okręgu o zarysie trapezu, otoczonego wysokim i szerokim na kilka metrów murem, zbudowanym z prostokątnych wapiennych brył, wówczas już zburzonym. Na przeprowadzenie bardziej gruntownych badań wokół odkrytego alabastrowego pomnika religijne władze społeczeństwa greckiego jednak nie zezwoliły z obawy przed zbezczeszczeniem podczas wykopalisk pobliskich współczesnych grobów cmentarza prawosławnego².

Niestety, odkryte części budowli nie posiadały żadnych inskrypcji umożliwiających jej zidentyfikowanie. Breccia stwierdził tylko, iż najprawdopodobniej była to cella świątyni, być może grobowej, o czym świadczą odkryte przez niego resztki naosu³.

Według tego uczonego lokalizacja zabytku przemawia za tym, iż mogły to być pozostałości Neme-

seionu, o którym pisze historyk grecki (II w. n.e.) Appian z Aleksandrii (XIV, 90): „Głowy Pompejusza, którą mu [Cesarowi] przyniesiono, nie chciał oglądać, lecz kazał ją pogrzebać i na tym miejscu pod miastem urządził niewielki gaj, który nazwał okręgiem Nemezys. Gaj ten za moich czasów, kiedy cesarz Trajan tępił w Egipcie lud żydowski, został przez Żydów zniszczony na potrzeby wojny”.

Zdaniem Breccii, ze słów Appiana można wywnioskować, że ów Nemesion, gdzie pogrzebano głowę nieszczęsnego Pompejusza, musiał znajdować się w pobliżu murów miejskich, a także zapewne niedaleko dzielnicy żydowskiej, skoro Żydzi podczas buntu przeciwko cesarzowi Trajanowi (98-117 r. n.e.) najprawdopodobniej zabytkowali się wewnątrz tej budowli⁴. Taka lokalizacja Nemesionu odpowiada w przybliżeniu właśnie miejscu, w którym odnaleziono pozostałości alabastrowego monumentu (por. rys. 1).

Może wydać się niewiarygodne, ale aż do 1936 r. zabytek ten nie wzbudził niczyjego zainteresowania i na przykład Rudolf Pagenstecher, autor podstawowego na owe czasy opracowania na temat grobów Aleksandryjskich pt. „Nekropolis”, w ogóle o nim nie wspominał⁵.

Dopiero w 1936 r. kolejny Włoch, Achille Adriani, ówczesny dyrektor Muzeum Grecko-Rzymskiego, zwrócił uwagę na pozostałości alabastrowego pomnika. Wykorzystując to, iż zarząd cmentarza zdecydował oczyścić obszar starszych grobów, uzyskał zezwolenie na wykonanie sondażu na terenie wokół alabastrowego monumentu. W niewielkiej odległości na zachód od niego natrafiono na wydrążony w skale prostokątny szyb o wymiarach 3 m × 3,70 m, głęboki na 11 m (rys. 2). Łączył się on z długim kanałem (eksplo-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

rowany odcinek – 25 m dł., 0,60 m wys., 0,40 m szer.), również wydrążonym w skale, biegnącym na południe od wspomnianego szybu. W połowie długości przebadanego odcinka kanału natrafiono na kolejny szyb, tym razem okrągły, gdzie kanał załamywał się i dalej biegł w kierunku zachodnim. Sześć innych sondaży, około 15 m na zachód od alabastrowej komory, nie przyniosło żadnych rezultatów. Po przebicciu się przez warstwę zawierającą tylko nikłe ilości skorup, już na trzecim metrze poniżej powierzchni napotkano na skalne podłoże. Teren na wschód, południe i północ od monumentu nie został przebadany ze względu na znajdujące się tam współczesne groby i ogród cmentarny⁶.

Drugim celem, zrealizowanym w 1936 roku przez Adrianiego, było odbudowanie alabastrowego pomnika, który po rekonstrukcji otrzymał umowną nazwę Grobu Alabastrowego.

Na zrekonstruowany zabytek składa się jedno prostokątne pomieszczenie (2,63 m × 3,45 m, wys. 2,70 m), położone 3 m poniżej obecnego poziomu podłoża, zbudowane z olbrzymich bloków mlecznożółtego alabastru. Od strony wewnętrznej bloki były delikatnie polerowane, a na zewnątrz pozostawały chropowate. Pomieszczenie to jest całkowicie otwarte od strony północnej (rys. 3), natomiast w środku południowej ściany (dł. 3,45 m, wys. 2,70 m, szer. 0,75-0,85 m) znajdują się drzwi o oprawie doryckiej (rozpiętość przejścia wynosi 0,93 m × 2,05 m, głębokość 1,05 m) od strony wnętrza komory (rys. 4-5). Podstawa zabytku została ukształtowana z dużego monolitycznego bloku alabastru, osadzonego na podłożu ziemi i bloków wapiennych. W bruku komory występują prostokątne wyręby, których przeznaczenie jest trudne do wyjaśnienia ze względu na ich położenie, całkowicie dowolne w stosunku do osi pomieszczenia. Najprawdopodobniej są to ślady powstałe wskutek wyrżnięcia kawałków surowca, powstałe w okresie późniejszym. Ściany boczne, zachodnia (dł. 3,65 m, wys. 2,70 m, szer. 0,70-0,87 m) i wschodnia (dł. 4,25 m, wys. 2,70 m, szer. 0,70-0,75 m) stały na dodatkowej warstwie płyt wapienia (rys. 6). Sufit zachowanego pomieszczenia także został zbudowany z jednego alabastrowego bloku (4,62 m × 3,00 m; szer. 0,70 m). Ściana południowa jest natomiast skonstruowana z trzech bloków: horyzontalnego o szerokości całego pomieszczenia, w którym został uformowany architrav wyżej wspomnianych drzwi (rys. 7-8) oraz z dwóch bloków wertykalnych, dźwigających blok horyzontalny, w których ukształtowano pionowe części oprawy otworu wejściowego (por. rys. 5).

Ściany i sufit komory są zupełnie gładkie, nie posiadają żadnej dekoracji, będąc wystarczająco pięknymi dzięki materiałowi, jakim jest alabaster przetkany szerokimi płynnymi żyłkami.

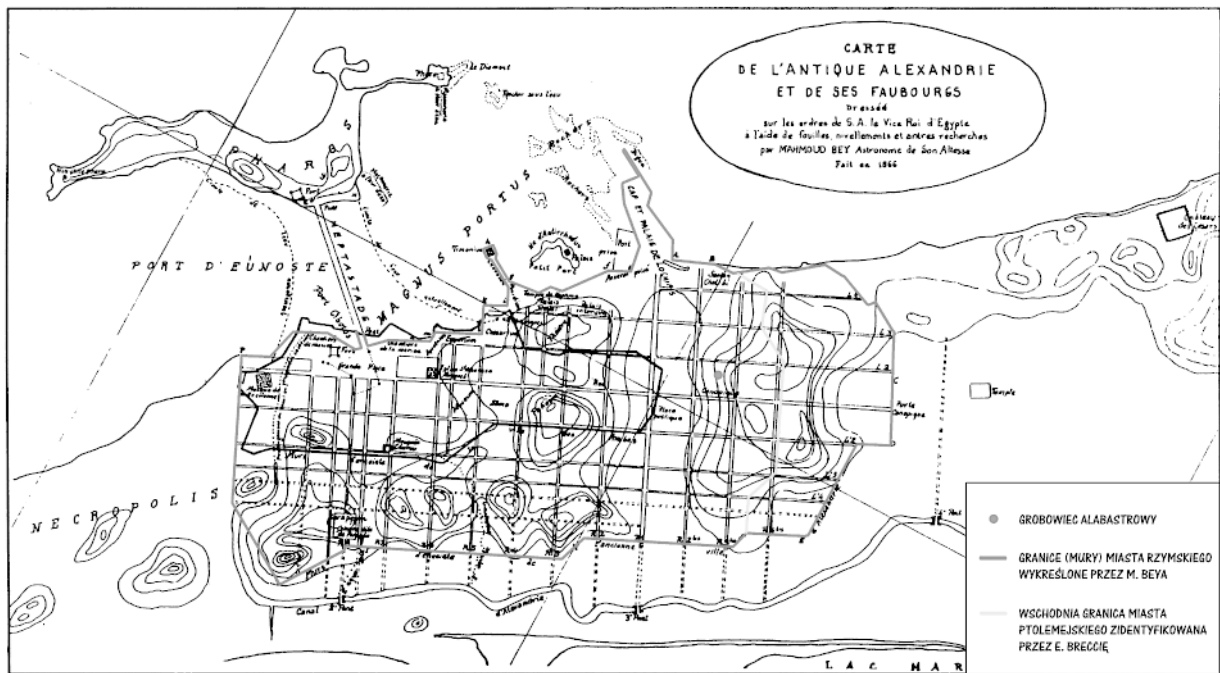
Nieobrobione zewnętrzne strony bloków wskazują, że konstrukcję przykrywał najprawdopodobniej kopiec – tumulus z ziemi i kamieni, a więc byłby to typowy grobowiec zbudowany na sposób macedoński. Przemawiają za tym również znajdujące się na zewnątrz pozostałości surowca, pokryte nieregularnymi nacięciami, przeznaczone najwyraźniej do przykrycia komory (rys. 9).

Komora była niewątpliwie częścią większej całości. Adriani przypuszczał, że istniał tu kompleks złożony z co najmniej trzech komór umieszczonych w rzędzie na osi N-S, z których alabastrowa mogła być środkową. Na północ od zachowanej komory znajdowałoby się wówczas pomieszczenie bardziej obszerne, na które ona by się otwierała, natomiast od strony południowej przylegałaby do niej izba nieco mniejsza, do której prowadziły wspomniane wyżej drzwi w ścianie południowej. Za taką hipotezą przemawiają ślady *anthyrosis* w północnych krańcach ściany wschodniej i zachodniej, służącej do przyłączenia ścian naprzeciwległego, niezachowanego pomieszczenia. Jeśli taka interpretacja jest słuszna, to obecność dwóch wpustów w górnej powierzchni ścian od strony północnej, na których najprawdopodobniej opierał się sufit owej nie zachowanej izby, świadczy o tym, że była ona niższa albo, co jest bardziej prawdopodobne, leżała na niższym poziomie niż reszta kompleksu i była dostępna dzięki dwóm lub trzem stopniom⁷.

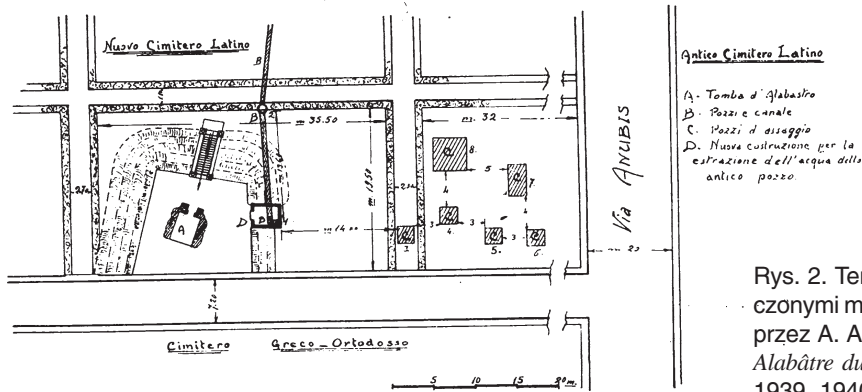
W takim więc razie zachowana komora stanowiła pomieszczenie pośrednie pomiędzy obszernym przedsionkiem, znajdującym się od strony północnej i małym wewnętrznym pomieszczeniem południowym (na którego ślad być może natknął się Breccia, określając go jako naos; por. wyżej), będącym najprawdopodobniej właściwym pokojem pogrzebowym z sarkofagiem typu kliny w głębi. Takie rozplanowanie przypomina układ osiowy i następstwo różnych pomieszczeń w aleksandryjskich hypogeach z oikosem, m.in. na nekropoliach Szatbi czy Anfuszi⁸.

Trzeba jednak zauważyć, że w porównaniu do wszystkich innych grobowców znalezionych w Aleksandrii, alabastrowy monument wyróżnia nie tylko bogactwo materiału, ale również – i to przede wszystkim – projekt architektoniczny. Mamy tutaj monument skonstruowany, a nie wydrążony w skale, przykryty na dodatek tumulusem na sposób macedoński.

Adriani wydatował ten grobowiec na okres hellenistyczny (III-I w. p.n.e.), przede wszystkim ze

Rys. 1. Plan starożytnej Aleksandrii wykonany przez Mahmuda Beya z zaznaczoną lokalizacją Grobowca Alabastrowego. Wg B. Tkaczow, *The Topography of Ancient Alexandria (An Archaeological Map)*, Varsovie 1993, Fig. V

Rys. 2. Teren Cmentarza Łacińskiego z zaznaczonymi miejscami sondażu przeprowadzonych przez A. Adrianiego. Wg A. Adriani, *Tombeau en Alabâtre du Cimetière Latin*, [w:] *Annuaire 1935-1939, 1940*, fig. 1

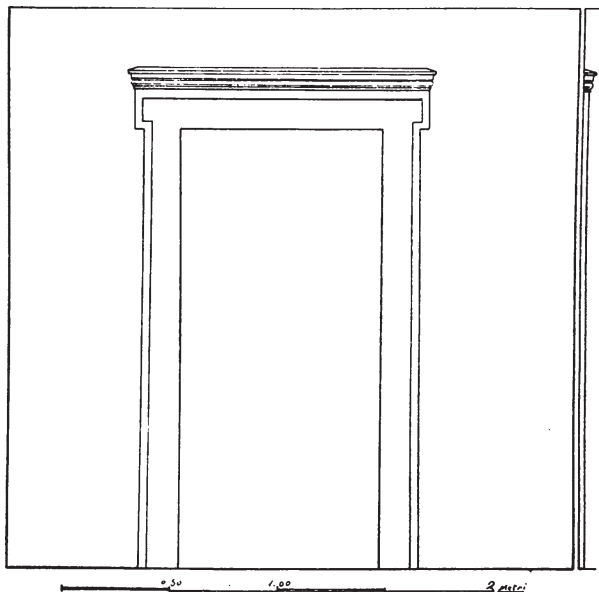
Rys. 3. Grobowiec Alabastrowy na Cmentarzu Łacińskim, widok strony północnej, zewnętrznej. Wg N. Sami, *Tour Egypt Feature In Search of Alexander the Great*, www.touregypt.net/featurestories/alexandersearch.htm, 1999-2003

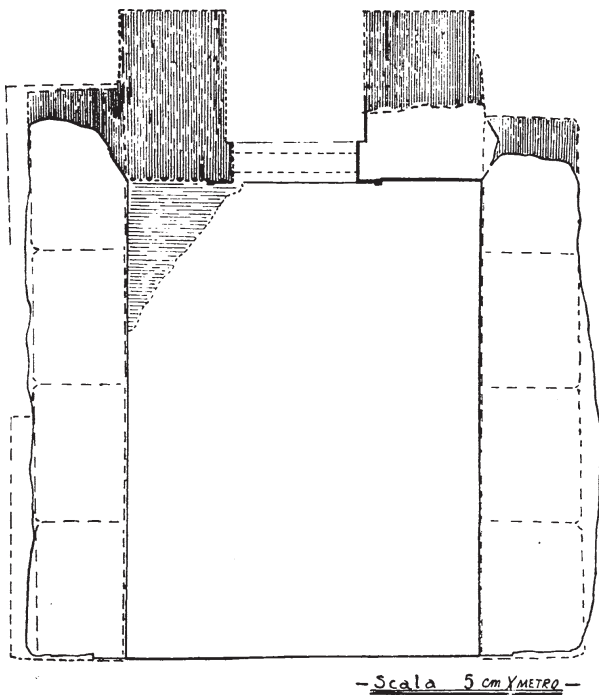
Rys. 4. Grobowiec Alabastrowy na Cmentarzu Łacińskim, widok strony południowej, zewnętrznej. Wg www.aaha.ch/photos/albatre-1.htm

względu na podobieństwo doryckiej oprawy drzwi w ścianie południowej do oprawy otworów wejściowych w grobowcach nekropoli Mustafa Paszy, pochodzących z tego właśnie okresu⁹.

Co do identyfikacji Grobowca Alabastrowego, Adriani nie zgodził się z Breccią, iż może to być

Rys. 5. Drzwi w oprawie doryckiej w południowej ścianie do strony wnętrza w Grobowcu Alabastrowym na Cmentarzu Łacińskim – rysunek. Wg A. Adriani, *Tombeau en Alabâtre du Cimetière Latin*, [w:] *Annuaire 1935-1939*, 1940, fig. 3

Rys. 6. Plan Grobowca Alabastrowego na Cmentarzu Łacińskim. Wg A. Adriani, *Tombeau en Alabâtre du Cimetière Latin*, [w:] *Annuaire 1935-1939*, 1940, fig. 2

Nemeseion. Sprzeciwiają się tej teorii przede wszystkim cytowane wyżej słowa Appiana, mówiące o tym, że Nemeseion został zniszczony za czasów Trajana. Poza tym sama forma alabastrowego monumentu nie nadawałaby się na schronienie dla prześladowanych Żydów¹⁰.

Adriani wysunął swoją własną hipotezę, twierdząc, że Grób Alabastrowy może być pozostałością grobowca Aleksandra Wielkiego (356-323 r. p.n.e.). Ten największy zdobywca czasów starożytnych zmarł nagłą śmiercią w Babilonie mając zaledwie 33 lata, a ostateczne miejsce jego spoczynku jest jedną z największych tajemnic archeologii. Od setek lat uczeni (i nie tylko) bezskutecznie próbują je zlokalizować. Sama tylko Egipska Organizacja Starożytności oficjalnie przyznała się do ponad 140 poszukiwań grobu Aleksandra¹¹. Co roku zresztą ten i ów ogłasza wszem i wobec, że wie z całą pewnością, gdzie należy szukać tego enigmatycznego miejsca. Odkrywano je nawet w Al-Maraqī Bilad el-Rum w Oazie Siwa w Egipcie, czy też w... Illinois w Ameryce Północnej!

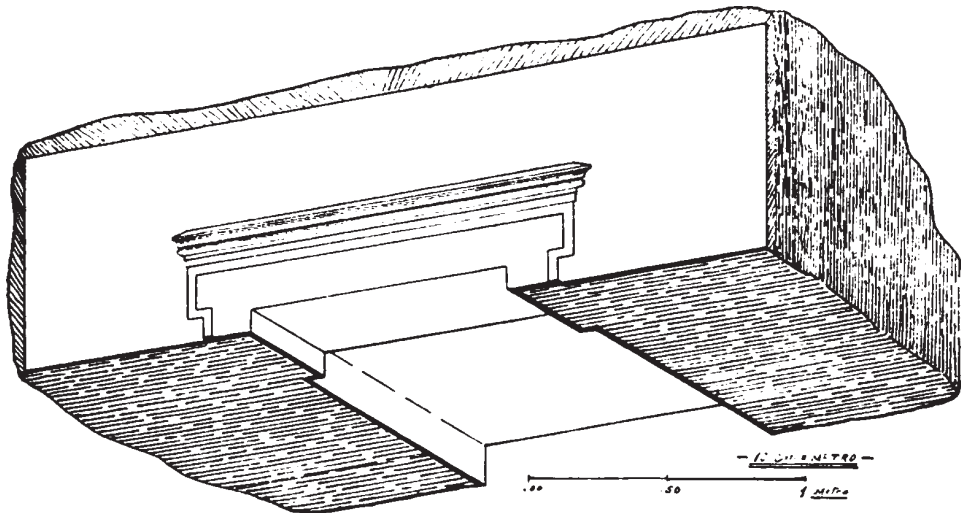
Jednak zdecydowana większość teorii na temat lokalizacji grobowca wielkiego Macedończyka, mająca silne poparcie w wielu źródłach antycznych i tradycji pisarzy arabskich, umieszcza go w Aleksandrii, jednym z najwspanialszych i najświetniejszych miast starożytnych, założonym w 332 r. p.n.e. właśnie przez Aleksandra Wielkiego na miejscu aglomeracji szesnastu wiosek rybacko-pasterskich, z których najważniejszą była Rakotis. To właśnie Aleksandria stała się stolicą Egiptu w 305 r. p.n.e., za panowania Ptolemeusza I Sotera (305-285 r. p.n.e.), który objął władzę w tym państwie po śmierci wielkiego zdobywcy.

Pisarze antyczni nie są zgodni co do ostatniego życzenia Aleksandra, dotyczącego wyboru miejsca ostatecznego spoczynku. Arrian, historyk rzymski z I/II w. n.e., pisze (VII, 27), że „...Aleksander widząc zbliżającą się śmierć, chciał rzucić się do Eufratu, aby usunąwszy się ze świata niespostrzeżenie zostawić po sobie u potomnych wiarygodne mniemanie, że pochodził od boga i do boga powrócił”. Natomiast Kwintus Kurcjusz Rufus (X, V, 14), historyk rzymski z I w. n.e. i Marek Junianus Justynus (XII, 15), historyk rzymski z III w. n.e., podają, że na łożu śmierci Aleksander wyraził życzenie, aby ciało jego przewieziono do świątyni boga Amona.

Nie wiadomo jednak, czy następcy Aleksandra zamierzali spełnić ostatnią wolę swego władcy. Jedynie bowiem Diodor, historyk grecki z I w. p.n.e., wyraźnie mówi (XVIII, 3, 5), że „transport ciała zmarłego króla i przygotowanie pojazdu, który miał przewieźć ciało do Amona przydzielili

Rys. 7. Architraw nad drzwiami w południowej ścianie od strony wnętrza w Grobowcu Alabastrowym na Cmentarzu Łacińskim. Wg N. Bonacasa, *Un inedito di Achille Adriani sulla tomba di Alessandro*, [w:] *Studi Miscellanei* 28, Roma 1991, Tav. III, 2

Rys. 8. Architraw nad drzwiami w południowej ścianie od strony wnętrza w Grobowcu Alabastrowym na Cmentarzu Łacińskim – rysunek. Wg A. Adriani, *Tombeau en Alabâtre du Cimetière Latin*, [w:] *Annuaire 1935-1939, 1940*, fig. 4

Rys. 9. Grobowiec Alabastrowy na Cmentarzu Łacińskim, widok strony zewnętrznej od wschodu. Wg N. Sami, *Tour Egypt Feature In Search of Alexander the Great*, www.toureygypt.net/featurestories/alexandersearch.htm, 1999-2003

Rys. 10. Srebrna tetradrachma z głową Aleksandra – Amona na awersie, wybita w mennicy w Lampsakos za panowania króla Tracji Lizymacha, 297/6-282/1 r. p.n.e. Wg www.coinarchives.com

[Perdikkas i Seleukos – wodzowie Aleksandra Wielkiego] Arridaiosowi [przyrodniemu bratu Aleksandra Wielkiego]”.

Być może jednak zamierzano pogrzebać Aleksandra w tradycyjnym miejscu pochówku macedońskich władców – stolicy państwa – Ajgaj, skoro Pauzanasz, historyk i geograf grecki z II w. n.e., pisze (I, VI, 3), że po śmierci Aleksandra Ptolemeusz Soter „sam pociągnął do Egiptu. Sądząc, że Kleomenes, któremu Aleksander powierzył satrapię Egiptu, sprzyja Perdikkasowi, oraz z tego powodu mając Kleomenesa w podejrzeniu, zamordował go, a Macedończyków, którzy mieli polecenie zawieźć ciało Aleksandra do Ajgaj, skłonił żeby mu je wydali, i według obrządku macedońskiego pochował w Memfis”.

Pauzanasz wspomina dalej (I, VII, 1), że „następny Ptolemeusz (...) sprowadził ciało Aleksandra z Memfis [do Aleksandrii]”.

Również Kurcjusz Kwintus Rufus (X, X, 31) mówi, że „ciało Aleksandra Ptolemeusz [Soter], który panował w Egipcie, przewiózł do Memfis, a w kilka lat później do Aleksandrii, gdzie po dziś dzień pamięć Aleksandra i jego imię otacza ogólny szacunek”.

Różnica pomiędzy tymi dwoma przekazami polega na osobie władcy, który złożył zwłoki wodza w Aleksandrii. U Pauzanasza jest to Ptolemeusz II Filadelfos (285–246 r. p.n.e.), a u Kurcjusza Kwintusa Rufusa – Ptolemeusz I Soter.

Diodor, Strabon (geograf i historyk grecki z I w. p.n.e./I w. n.e.) i Elian (retor i pisarz grecki z II/III w. n.e.) nie wspominają o przejściowym pochówku w Memfis. Diodor (XVIII, 26–28) pisze: „kiedy Filokles był archontem w Atenach, Gajusz Sulpicjusz i Gajusz Eliusz zostali wybrani konsulami w Rzymie. W roku tym Arridaios, któremu powierzono przeniesienie ciała Aleksandra, skonstruował wóz, na którym ciało miało zostać przewiezione i dokończył przygotowania tej uroczystości, godnej chwały Aleksandra (...) Najpierw przygotowano pierwszą trumnę, pasującą do rozmiaru ciała, wykonaną ze złota i wypełnioną aromatami po to, aby zarazem wywołać miły zapach i zakonserwować zwłoki. Skrzynię tę zamknięto złotym wiekiem. Na tym zarzucona była piękna draperia ze złota i purpury, na której ułożona została broń zmarłego (...) Następnie zajęto się budową wozu, który miał przetransportować ciało (...) Arridaios, który poświęcił prawie dwa lata pracy tym obrzędom pogrzebowym w końcu uruchomił to, aby przetransportować z Babilonu do Egiptu zwłoki króla. Ptolemeusz [Soter], aby oddać cześć Aleksandrowi, szedł ze swoim wojskiem na przódzie konwoju, aż do Syrii i otrzymał ciało z największą

dozą respektu. Osądził, iż słuszniej jest je zawieźć obecnie nie do świątyni Jupitera Amona, lecz do miasta założonego przez Aleksandra, a które już prawie stało się najsłynniejszym na świecie. Należało tam zbudować wydzielony okręg, który przez swoją wielkość i piękno byłby godny chwały Aleksandra”.

Strabon natomiast wspomina (17, 1, 8), że „...Ptolemeusz, syn Lagosa [Soter], ubiegł Perdikkasa i odebrał mu ciało [Aleksandra], kiedy ten je przewoził z Babilonu, a następnie skierował się do Egiptu (...). Perdikkas stracił życie, uśmiercony przez swoich żołnierzy w czasie, kiedy Ptolemeusz go atakował (...) zdobyte przez Ptolemeusza ciało Aleksandra zostało pogrzebane w Aleksandrii...”.

Nieco inną historię opisuje Elian (*Varia historia*, XII, LXIV): „Aleksander, syn Filipa i Olimpias, zmarł w Babilonie, ciało księcia, który nazywał siebie synem Jowisza, nadal tam pozostawiało, podczas gdy jego generałowie sprzeczały się o posiadanie jego prowincji: nie oddano mu nawet honoru w postaci pogrzebu, który przynależałby się najnikczemniejszemu śmiertelnikom, i z którego natura uczyniła nam obowiązek wobec wszystkich zmarłych. Trzydzieści dni upłynęło bez myśli o ceremonii pogrzebowej Aleksandra, gdy Aristander z Telmessosu [wieszczek Aleksandra Wielkiego], bądź to przez boską radę, bądź z innego powodu, wystąpił pośród Macedończyków i rzekł im, iż bogowie mu objawili, iż Aleksander był za życia i po śmierci najszczęśliwszym z królów, którzy istnieli, ziemia, która otrzymałaby ciało, w którym zamieszkiwała jego dusza, byłaby idealnie szczęśliwą i nie musiałaby się nigdy obawiać, że zostanie zniszczona. Ta przemowa spowodowała powstanie nowych sporów, każdy pragnął zabrać je do swego królestwa i posiadać skarb, który był gwarancją potęgi stałej i trwałej. Ptolemeusz [Soter], jeżeli można wierzyć pewnym historykom, porwawszy potajemnie ciało Aleksandra, spieszył się z przewiezieniem go do Egiptu, do miasta, które książę nazwał swoim imieniem. Macedończycy patrzyli na to porwanie spokojnym okiem: lecz Perdikkas wyruszył natychmiast w pościg za porywaczem, mniej pobudzony przez swoje przywiązanie do pamięci o Aleksandrze i przez szacunek religijny dla jego ciała, a bardziej podekscytowany przepowiednią Aristandra. Gdy tylko Perdikkas dogonił Ptolemeusza, wypowiedzieli sobie krwawą bitwę o ciało (...) Ptolemeusz, po odparciu Perdikkasa, kazał zrobić posąg, który przedstawiał Aleksandra, okrył go królewskimi szatami i otoczył najkosztowniejszymi ozdobami pogrzebowymi, potem ułożył go

na wozie perskim, w okazałej trumnie upięksoznej złotem, srebrem i kością słoniową. W tym samym czasie wysłał prawdziwe ciało, bez okazałości i bez rozgłosu, przez tajne i mało uczęszczane drogi. Gdy Perdikkas stał się właścicielem wyobrażenia Aleksandra i wozu, który je wiozł, sądził, iż posiada prawdziwą nagrodę bitwy: od chwili, gdy zaniechał wszelkiego pościgu i nie spostrzegł, że został oszukany, niemożliwe było już dogonienie Ptolemeusza”.

Pseudo-Kallisthenes, anonimowy autor z II/III w. n.e., również mówi (III, 34 c), że Ptolemeusz I pogrzebał Aleksandra „w mieście, które on [Aleksander] założył w Rakotis (...) w grobie w świętym miejscu zwanym Soma [Σῶμα]”.

Jak widać, istnieją sprzeczności w tekstach antycznych, zarówno co do istnienia przejściowego pochówku w Memfis, jak i co do tego, który z Ptolemeuszy pochował Aleksandra w Aleksandrii. Większość uczonych uważa jednak, że Aleksander faktycznie został najpierw pogrzebany w Memfis, a następnie przeniesiony do Aleksandrii przez Ptolemeusza II Filopatora¹². Potwierdza to wzmianka na tzw. marmurowej kronice z Paros, która mówi, że w czasie urzędowania w Atenach archonta Archippossa (321/320 r. p.n.e.) miał miejsce pogrzeb Aleksandra w Memfis (...’Αλέξανδρος εἰς Μέμφιν ἐτέθη...) ¹³.

Niezależnie jednak od wszystkich tych różnic, jedno można stwierdzić z pewnością – według wszystkich źródeł antycznych wielki Macedończyk ostatecznie spoczął w Aleksandrii.

Zenobiusz, historyk z okresu panowania cesarza Hadriana (II w. n.e.), pisze z kolei (III, 94), że Ptolemeusz IV Filopator (221-205 r. p.n.e.) „zbudował w środku miasta [ἐν μέσῃ τῆ πόλει] Mnema [Μνήμα], które jest teraz znane jako Sema [Σῶμα] i złożył tam ciała wszystkich swoich przodków, razem ze swoją matką, a także Aleksandra Macedońskiego”.

Większość uczonych uważa, iż słowa te faktycznie zdają się wskazywać, że Ptolemeusz IV rzeczywiście przeniósł szczątki swych przodków z ich pierwotnych grobów i zgrupował razem w jednym, zupełnie innym miejscu, tworząc w ten sposób wielkie Mauzoleum¹⁴. Pierwszy aleksandryjski pochówek Aleksandra został wówczas najprawdopodobniej przemieniony w jego świątynię kultową. Hermann Thiersch twierdził natomiast, że podstawę konstrukcji wielkiego Mauzoleum stanowił właśnie ów pierwszy grób Aleksandra, znajdujący się wobec tego w tym samym miejscu co drugi¹⁵.

Nie zachował się praktycznie żaden opis ostatniego grobowca Aleksandra Wielkiego. O jego wyglądzie można wywnioskować z poematu „Woj-

na domowa” (inaczej – *Pharsalia*) autorstwa rzymskiego poety z I w. n.e., Marka Anneusza Lukana:

„Ostatni ty Lagosa potomku [Ptolemeusz XIII],
mający wnet zginąć,
Wyrodny, kazirodczej niebawem siostrze [Kleopatrze VII] mający ustąpić,
Gdy Macedończyk u ciebie w świętej pochowany
grocie,
Gdy królów popioły spoczywają w wysokich mogiłach [*extracto monte*],
Gdy cienie Ptolemajosów, haniebną dynastię,
Kryją piramidy i nie zasłużone przez nich mauzolea...”

(*Pharsalia*, VIII, v. 692-697)

Wyrażenie *extractus mons* przywodzi na myśl wielki tumulus. To samo sugerują wspomniane wyżej słowa Pauzanasza (I, VI, 3), mówiące o tym, że Aleksander został pochowany w Memfis według zwyczaju macedońskiego. Według wielu badaczy można je bowiem również odnieść do pochówku w Aleksandrii. Można z nich wywnioskować, że ostatni pochówek wielkiego Macedończyka był grobem nakrytym tumulusem, z sarkofagiem w formie kline, zgodnie z tradycją władców macedońskich.

Pozostaje jeszcze problem usytuowania ostatniego grobowca Aleksandra Wielkiego w świetle źródeł antycznych. Ze wspomnianych wyżej słów Zenobiusza (III, 94) wynika, iż ostatni grób Aleksandra znajdował się w centrum miasta. Informacje na ten temat znajdziemy również u Strabona i Achillesa Tacjusza. Od Strabona można się dowiedzieć (17, 1, 8), że „miejsce zwane Soma [Σῆμα] jest także częścią pałaców królewskich. Jest to okrąg, który zawiera groby królów i samego Aleksandra (...). Ciało złożono w tym miejscu, gdzie spoczywa obecnie, ale już nie w tej samej trumnie; ta obecna bowiem jest ze szkła, podczas gdy Ptolemeusz złożył tu ciało w trumnie złotej. Została ona jednak skradziona przez Ptolemeusza o przewiskach „Kokkes” i „Parisactus”, który przybył z Syrii, lecz został natychmiast przegnany i nie odniósł żadnej korzyści z grabieży, jaką popełnił”.

Tym, który targnął się na złotą trumnę, był dziewiąty z kolei Lagida, Ptolemeusz IX. Panował on w latach 106-88 p.n.e., na przemian z przyrodnim bratem Ptolemeuszem X Latyrosem. Owej grabieży trumny dokonał, aby zdobyć środki na opłacenie najemników potrzebnych mu do wojny z bratem¹⁶.

Bardziej precyzyjne wiadomości na temat lokalizacji ostatniego miejsca pochówku wielkiego zdobywcy można wynieść w fragmencie romansu Achillesa Tacjusza, aleksandryjskiego pisarza

z II w. n.e., zatytułowanego *Alexandrini de Clitophontis et Leucippes Amoribus* (V, I): „Po trzech dniach żeglugi przybiliśmy do Aleksandrii. Ponieważ wszedłem do miasta przez Bramę Słońca (...) Kiedy odszedłem już kilka stadiów od bramy, przybyłem do miejsca nazwanego od Aleksandra [τὸν ἐπώνυμον Ἀλεξάνδρου τόπον]; zobaczyłem tam jakby drugie miasto, którego piękno jest jakby podzielone na części, gdyż kolumnada przecina ją pod kątem prostym”.

Owo „miejsce nazwane od Aleksandra” jest interpretowane przez większość uczonych właśnie jako grób Aleksandra, znajdowało się w pobliżu skrzyżowania głównych ulic, niedaleko Bramy Słońca, która znajdowała się na wschodnim krańcu głównej ulicy poprzecznej miasta¹⁷ (ulica ta to tzw. *plateia*, inaczej *Via Canopica*; oznaczona jest jako L1 na siatce Mahmuda Beya; por. rys. 1).

Według źródeł antycznych wielu znakomitych gości podczas pobytu w Aleksandrii odwiedziło grób wielkiego Macedończyka. Pierwszym ze wspomnianych był Juliusz Cezar (Lukan, *Pharsalia*, X, v. 19-23), a kolejnymi rzymscy cesarze: August (29 r. p.n.e.-14 r. n.e.) (Swetoniusz, *Aug*, 18; Kassjusz Dio, LI, 16), Kaligula (37-41 r. n.e.) (Swetoniusz, *Kal*, 52), Septymiusz Sewer (191-211 r. n.e.) (Kassjusz Dio, LXXVI, 13) i Karakalla (211-217 r. n.e.) (Herodian, IV, 8; *Leksykon Suidasa*, Ἀτρονίως, 2762).

Po tej ostatniej wspomnianej wizycie następuje długa cisza. Ostatecznie dzięki biskupowi Konstantynopola Janowi Chryzostomowi (XXIV, 5), słynnemu retorowi i teologowi z końca IV w. n.e., dowiadujemy się, że lokalizacja Somy była już w tym czasie powszechnie nieznaną, stąd u niego bowiem pojawia się słynne pytanie: „kto mógłby mi powiedzieć, gdzie znajduje się grób Aleksandra?”.

Kolejne wzmianki dotyczące miejsca spoczynku wielkiego Macedończyka pochodzą już z okresu średniowiecza, ze źródeł podróżników arabskich. Pierwszym z nich jest X-wieczny tekst arabskiego pisarza el-Mas’udiego. Autor ten pisze, że: „przed śmiercią, kazał [Aleksander] przyrzec swemu następcy, Ptolemeuszowi [Soterowi], synowi Arit, że pośle jego ciało do jego matki, do Aleksandrii (...) Złożyła ona jego szczątki w sarkofagu z marmuru, po tym jak zostały powleczone smołą, która połączyła w całość wszystkie części. Nie chciała, aby pozostały w złotej skrzyni, ponieważ dobrze wiedziała, że królowie, których chciwość przyciągałaby z daleka do tego kraju, nie pozostawiliby ich w tak kosztownej powłoce. Sarkofag miał być wzniesiony na bazie z kamieni i z brył marmuru białego oraz w innych kolorach, stawianych na sobie na przemian. Ten piedestał z mar-

murowidoczny jest do dziś, w roku 332 [po Proroku, czyli w 954 r. n.e.], na obszarze Aleksandrii w Egipcie, gdzie jest znany pod nazwą *grobowca Aleksandra*”¹⁸.

Pisarz nie podaje niestety żadnej precyzyjnej wskazówki topograficznej. Mimo to skojarzono opisywany przez el-Mas’udiego „grobowiec Aleksandra” z miejscem, w którym znajdował się meczet Dhu el-Karnayn, wspomniany przez innego pisarza arabskiego Ibn ‘Abd-el Hakama (IX w.) w jego dziele *Futuh el-Misr (Podbój Egiptu)*. Meczet ten poświęcony był prorokowi i królowi Iskanderowi Dhu el-Karnayn, czyli Aleksandrowi Dwurogiemu, legendarnej arabskiej postaci przez wieki utożsamianej z Aleksandrem Wielkim, której imię ma związek z przedstawianiem Aleksandra jako syna Zeusa-Amona, z dwoma rogami na głowie (zimą 332/331 r. p.n.e. w wyroczni Zeusa-Amona w Oazie Siwa Aleksander obwołał się synem boga) (rys. 10). Aleksander Wielki został bowiem przez Arabów dość gładko włączony do ich panteonu proroków¹⁹. Owa budowla, według tej wzmianki, umieszczona była „...w pobliżu bramy miejskiej, u jej wylotu...”²⁰. Nie wiemy jednak, jaka była prehistoria budowli, o której pierwsze świadectwo jako o grobowcu Aleksandra mamy dopiero z 1517 r. Arabski kronikarz zwany Leonem Afrykańskim zanotował wówczas: „...w środku miasta [Aleksandrii], pod ruinami małej budowli znajduje się kapliczka, a w niej czczony przez mahometan grób. Twierdzą oni, że wewnątrz pochowane zostały szczątki Aleksandra Wielkiego, którego *Koran* uznaje za wielkiego proroka i króla. Wielu cudzoziemców przybywa z odległych krajów, aby uszanować ów grobowiec i składa w tym miejscu liczne i duże jałmużny”²¹.

Tę samą wiadomość podaje kilkadziesiąt lat później (1546) wojownik, podróżnik i awanturnik Marmol, precyzując, że „...meczet Aleksandra znajduje się w centrum miasta, niedaleko od kościoła św. Marka.”²². Głównie na podstawie tej notatki skojarzono miejsce tajemniczego meczetu Iskandera Dwurogiego z miejscem późniejszego meczetu Nabi Daniel, znajdującego się przy zachodnim stoku wzgórza Kom el-Dikka. Ówczesny kościółek św. Marka znajdował się bowiem prawdopodobnie w miejscu dzisiejszego koptyjskiego kościoła św. Marka, oddalonego o mniej więcej 300 m (w linii prostej) od meczetu Nabi Daniel. Przemawiała za tym również opowieść o patronie meczetu, proroku Danielu, zachowana w tekstach arabskich z IX w., autorstwa dwóch astronomów, Mohammeda Ibn Kathir el-Farganiego i Abu Ma’Shara, cytowana przez Breccię: „Młody Żyd Daniel, wygnany z Syrii przez bałwochwalców, których próbował nawró-

cić, miał widzenie senne; starzec pewien rozkazał mu nieubłaganie walczyć z tymi niedowiarkami, obiecując mu zwycięstwo nad całą Azją. Daniel zebrał wielu zwolenników w Egipcie, gdzie się schronił, zbudował Aleksandrię i po szczęśliwej wyprawie powrócił do Aleksandrii, gdzie zmarł w podszłym wieku. Ciało jego złożono w trumnie ze złota i drogich kamieni, ale Żydzi potem skradli ją, aby wybić z tego złota monetę, i zastąpili ją sarkofagiem kamiennym²³.

W opowieść tę, jak widać, „zaplątały się” pewne motywy z historii grobu Aleksandra (zamiana trumien).

Ów meczet poświęcony prorokowi Danielowi został wzniesiony w Aleksandrii w końcu XVII w., a odrestaurowany w 1823 r. przez Mohammeda Alego, który dobudował do niego mauzoleum własnej rodziny. W ciągu wieków narastała wokół niego legenda, czyniąca z niego miejsce pochówku wielkiego Macedończyka. Powszechnie uważano, że przemawiają za tym nie tylko przytoczone wyżej teksty arabskie, ale również cytowane wcześniej źródła pisarzy antycznych. Meczet Nabi Daniel jest położony bowiem w centrum hellenistycznego miasta, w pobliżu skrzyżowania antycznych ulic oznaczonych jako R5 i L1 na planie Mahmuda Beya (por. rys. 1), uważanych przez większość badaczy za główne ulice ptolemejskiej Aleksandrii. Według Zenobiusza (III, 94) natomiast grób Aleksandra leżał właśnie w centrum miasta, a według Achillesa Tacjusza (V, I) – w pobliżu skrzyżowania głównych ulic miasta (por. wyżej).

Analizując powyższe przekazy autorów antycznych i pisarzy arabskich Adriani stwierdził, iż za uznaniem Grobowca Alabastrowego za miejsce pochówku Aleksandra Wielkiego przemawia kilka silnych argumentów. Po pierwsze wspaniałość odkrytego monumentu, nie mającego sobie równych w całej Aleksandrii, świadczy o znaczeniu jego właściciela. Po drugie datowanie grobowca na okres hellenistyczny również zgadza się z czasem powstania Somy. Po trzecie – kształt budowli w postaci tumulusa – odpowiada opisowi grobowca Aleksandra Wielkiego, danemu przez Lukana (*Pharsalia*, VIII, v. 695), a także pośrednio przez Pauzania (I, VI, 3) (por. wyżej). Po czwarte, i najważniejsze, sama lokalizacja Grobowca Alabastrowego przemawia za utożsamieniem go z miejscem ostatecznego pochówku Aleksandra Wielkiego.

Ze wzmiankowanego wyżej opowiadania Pseudo-Kallisthenesa (III, 34 c) nie wynikają żadne dokładniejsze informacje odnośnie usytuowania grobu Aleksandra. Strabon (17, 1, 8) natomiast pisze, że ów monument był częścią dzielnicy królewskiej, ale, niestety, w swym opisie wymie-

nia to miejsce nie podając bardziej precyzyjnej lokalizacji (por. wyżej). Bardziej dokładne informacje na temat usytuowania Somy podaje Zenobiusz (III, 94), który umieszcza ten zabytek w centrum miasta (por. wyżej). Jeszcze więcej dowiadujemy się z przytaczanego wyżej fragmentu opowiadania Achillesa Tacjusza (V, I). Bohater jego romanisu – Klitofon, po przejściu niewielkiej odległości (kilku stadiów; stados – grecka jednostka miary odpowiadająca 600 stopom, czyli ok. 180 metrom) od Bramy Słońca dociera do skrzyżowania dwóch głównych ulic, gdzie znajdowało się „miejsce nazwane od Aleksandra” [τὸν ἐπώνυμον Ἀλεξάνδρου τόπον], czyli najprawdopodobniej grób wielkiego Macedończyka. Analizując powyższe przekazy Adriani doszedł do wniosku, że Soma musiała znajdować się w pobliżu skrzyżowania ulic oznaczonych jako R1 i L1 na siatce Mahmuda Beya, ponieważ właśnie owo skrzyżowanie znajdowało się „o kilka stadiów” od Bramy Słońca. Natomiast punkt przecięcia się ulic R5 i L1, gdzie, jak już wspomniano wyżej, tradycyjnie umieszczano legendarny grobowiec, znajdował się w odległości dwa razy większej od owej bramy, na ok. 2/3 długości ulicy Kanopskiej (L1), nie pasuje więc do przekazu Achillesa Tacjusza. Za taką hipotezą, według Adrianiego, przemawia również fakt, że to właśnie skrzyżowanie ulic R1 i L1 stanowiło centrum miasta w okresie rzymskim (a więc w czasie, kiedy zarówno Achilles Tacjusz, jak i Zenobiusz stworzyli swe dzieła). Zatem, zgodnie ze słowami Zenobiusza, właśnie tutaj należy szukać słynnej Somy. Taka lokalizacja grobowca Aleksandra Wielkiego pasowałaby również do wzmiankowanego wcześniej przekazu arabskiego pisarza Ibn ‘Abd-el Hakama, umiejscawiającego meczet Dhu el-Karnayn, utożsamiany z miejscem ostatecznego pochówku wielkiego Macedończyka w pobliżu bramy miejskiej, u jej wylotu. Właśnie w pobliżu skrzyżowania antycznych ulic L1-R1 odnaleziono alabastrowy monument, w związku z tym, według Adrianiego, jest wielce prawdopodobne, że należał on do Aleksandra Wielkiego²⁴.

Adriani zamierzał przeprowadzić dalsze sondáže na terenie otaczającym Grobowiec Alabastrowy w celu zdobycia silniejszych dowodów świadczących na korzyść swej hipotezy, jednak poważne wstrząsy polityczne i militarne, które niepokoiły Egipt na początku lat pięćdziesiątych, ostatecznie zniweczyły ten projekt²⁵.

Dopiero w 1992 r. archeolodzy egipscy przeprowadzili prace wykopaliskowe w odległości około 100 m na wschód od alabastrowego monumentu. Jednak, mimo że w niektórych sondażach dotarli na-

wet do głębokości ponad 7 m poniżej poziomu podłoża, nie natrafili na żadne antyczne pozostałości²⁶.

Włoscy archeolodzy – Nicola Bonacasa i Patrizia Minà – zdecydowanie poparli hipotezę Adrianiego, uważając, że przytoczone przez niego argumenty wyraźnie świadczą, iż Grobowiec Alabastrowy na Cmentarzu Łacińskim jest właśnie poszukiwanym od wieków grobowcem wielkiego Macedończyka²⁷.

Natomiast polska uczona Barbara Tkaczow²⁸, podobnie jak i francuski archeolog Jean-Yves Empereur²⁹, twierdzi natomiast, że alabastrowy monument mógł być elementem królewskiej nekropolii, nie ma jednak żadnych dowodów epigraficznych czy też ikonograficznych, świadczących o tym, iż należał on akurat do samego Aleksandra Wielkiego.

Wszelkie wątpliwości rozwiązałyby być może gruntowne badania Grobowca Alabastrowego i jego okolicy. Nie jest jednak wykluczone, iż grobowiec Aleksandra znajdował się gdzieś obok alabastrowej komory, był od niej jeszcze większy i piękniejszy, lecz niestety z biegiem czasu uległ totalnej destrukcji i przepadł bezpowrotnie dla potomności, a w tym wypadku wymowne pytanie Jana Chryzostoma: „kto mógłby mi powiedzieć, gdzie znajduje się grób Aleksandra?” pozostanie niestety na zawsze bez odpowiedzi...

Bibliografia

- Adriani A., *Tombeau en Alabâtre du Cimitière Latin*, [w:] *Annuaire 1935-1939*, 1940, s. 15-23.
- Adriani A., *Repertorio d'arte del'Egitto Gréco-Romano*, Serie C, I-II, Palermo 1963-66.
- Bernand A., *Alexandrie La Grande*, Paris 1966.
- Bernhard M. L., *Topographie d'Alexandrie et le Mausolée d'Auguste*, [w:] *RA* 47, 1956, s. 129-156.
- Bianchi R. S., *Hunting Alexander's Tomb*, [w:] *Archaeology*, July /August, New York 1993, s. 54-55.
- Bonacasa N., *Un inedito di Achille Adriani sulla tomba di Alessandro*, [w:] *Studi Miscellanei* 28, Roma 1991, s. 5-19.
- Bonacasa N., Minà P. (eds), *Achille Adriani. La Tomba di Alessandro. Realtà ipotesi e fantasia*, Roma 2000.
- Breccia E., *Alexandrea ad Aegyptum*, (ed. ang.), Bergamo 1922.
- Breccia E., *Egitto greco-romano* (III ed.), Pisa 1957.
- Breccia E., *Le Tombeau d'Alexandre le Grand*, [w:] *Le Musée gréco-romain, 1925-1931*, Bergamo 1932, s. 37-43.
- Breccia E., *Trouvailles et découvertes dans la ville*, [w:] *BSAA* 10, 1908, s. 230-233.
- Breccia E., [bez tytułu], [w:] *Rapport*, 1907, s. 7.
- Breccia E., [bez tytułu], [w:] *Rapport*, 1920, s. 70.
- Empereur J.-Y., *Aleksandria Rediscovered*, London 1998.
- el Fakharani F., *An Investigation into the views concerning the location of the tomb of Alexander the Great*, [w:] *Bull. Fac. Arts* 18, 1964, s. 169-199.
- del Mármol C. L., *L'Afrique de Mármol*, t. III, przeł. N. Perrot, Paris 1667.
- Nowicka M., *Hellenistyczne grobowce w Aleksandrii*, [w:] *Archeologia* 17, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 115-141.
- Rowe A., *The Temple – Tombs of Alexander the Great and his Palace in Rhakotis*, [w:] *Bulletin of the John Rylands Library* 38, Manchester 1955, s. 139-161.
- Thiersch H., *Die alexandrinische Königsnekropole*, [w:] *JdI* 25, 1910, s. 55-97.
- Tkaczow B., *Aleksandria Najjaśniejsza, Najpiękniejsza, Najświecniejsza*, Warszawa 1988.
- Tkaczow B., *The Topography of Ancient Alexandria (An Archaeological Map)*, Varsovie 1993.
- Wilhelm A., *Ein neues Bruchstück der parischen Marmorchronik*, [w:] *AM* 22, 1897, s. 183-217.
- Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, t. III, przeł., oprac. i wstępem opatr. L. Piotrowicz, Wrocław – Warszawa 2004.
- Arrian Flawiusz, *Wyprawa Aleksandra Wielkiego*, przeł. H. Gesztaft – Gasztold, wstępem i koment. opatr. J. Wolski, Wrocław – Warszawa 2004.
- Chryzostom Jan, *Omelia*, przeł. J. Migne, Paris 1862.
- Dio Kassjusz, *Dio's Roman History*, t. VI, ks. LI, przeł. E. Cary, London 1955; t. IX, ks. LXXVI, przeł. E. Cary, London 1955.
- Diodor Sycylijski, *Bibliothekae Historikae*, t. IX, ks. XVIII, przeł. R. M. Geer, London 1947.
- Elian, *Histoires diverses d'Élien*, przeł. M. Dacier, Paris 1827.
- Herodian, *Historia Cesarstwa Rzymskiego*, przeł. i koment. opatr. L. Piotrowicz, wstępem poprzedz. J. Wolski, Wrocław – Warszawa 2004.
- Justynus Marek Junianus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Troguisa*, przeł., wstępem i koment. opatr. I. Lewandowski, Warszawa 1988.
- Lukan Marek Anneusz, *Wojna domowa*, przeł. i oprac. M. Brożek, Kraków 1994.
- Pauzanasz, *W świątyni i w micie. Z Pauzanasza Wędrowki po Helladzie*, księgi I, II, III i VII, przekł. z jęz. grec., wstęp i koment. historycznoliteracki J. Niemirska-Pliszczyńska, koment. archeol. B. Filarska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1973.

Źródła antyczne

Pseudo-Kallisthenes, *Scriptores Rerum Alexandri Magni*, Parisiis MDCCCLXXXIX.
 Rufus Kwintus Kurcjusz, *Historia Aleksandra Wielkiego*, przekł. zespół. pod red. L. Winniczuk, wstęp: K. Holzman, G. Błachowicz i Z. Kolek, koment: K. Holzman, indeksimion własnych: A. Werpachowska, Warszawa 1976.
 Schottus A., *Paroimiai Hellenikai [romanized] : Adagia sive proverbia Graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogeniano & Suidae collectaneis*, Antuerpiae MDCXII.
 Strabon, *The Geography of Strabon*, t. VIII, ks. XVII, przeł. H. L. Jones, London 1949.
Suidae Lexicon, t. 1, Paris 1928.
 Swetoniusz Gajusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, t. 1 i 2, przekł. wstęp i komen. J. Niemirska – Pliszczyńska, przedmowa J. Wolski, Wrocław – Warszawa 2004.
 Tacjusz Achilles, *Alexandrini de Clitophontis et Leucippes Amoribus*, Parisiis MDCCCLVI.

Źródła pisarzy arabskich

‘Абд ар-Рахман иби ‘Абд ал-Хакам, *Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса*, przeł. С. Б. Певзнер, Москва 1985.
 Leo Africanus, *Beschreibung Afrikas*, przeł. K. Schubarth-Engelschall, Leipzig 1984.
 Maçoudi, *Les Prairies D’or*, t. II, przeł. C. Barbier de Meynard et Pavet de Corteille, Paris 1863.

Źródła internetowe

Sami N., *Tour Egypt Feature In Search of Alexander the Great*, www.touregypt.net/featurestories/alexandersearch.htm, 1999-2003.
www.aaha.ch/photos/albatre-1.htm.
www.coinarchives.com.

- ¹ E. Breccia, [bez tytułu], [w:] Rapport, 1907, s. 7.
- ² E. Breccia, *Trouvailles et découvertes dans la ville*, [w:] BSAA 10, 1908, s. 230-231.
- ³ E. Breccia, [bez tytułu], [w:] Rapport, 1920, s. 70.
- ⁴ E. Breccia, *Alexandria ad Aegyptum*, (ed. ang.), Bergamo 1922, s. 102.
- ⁵ N. Bonacasa, *Un inedito di Achille Adriani sulla tomba di Alessandro*, [w:] Studi Miscellanei 28, Roma 1991, s. 7.
- ⁶ A. Adriani, *Tombeau en Alabâtre du Cimetière Latin*, [w:] Annuaire 1935-1939, 1940, s. 17.
- ⁷ Ibidem, s. 18-20.
- ⁸ M. Nowicka, *Hellenistyczne grobowce w Aleksandrii*, [w:] Archeologia 17, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 117-119, 128-135.
- ⁹ A. Adriani, *Tombeau...*, op. cit., s. 20.
- ¹⁰ Ibidem, s. 21.
- ¹¹ R. S. Bianchi, *Hunting Alexander's Tomb*, [w:] Archaeology, July/August, New York 1993, s. 54.
- ¹² A. Adriani, *Repertorio d'arte dell'Egitto Greco-Romano*, Serie C, I-II, Palermo 1963-66, s. 243; M. L. Bernhard, *Topographie d'Alexandrie et le Mausolée d'Auguste*, [w:] RA 47, 1956, s. 136; A. Rowe, *The Temple – Tombs of Alexander the Great and his Palace in Rhakotis*, [w:] Bulletin of the John Rylands Library 38, Manchester 1955, s. 142.
- ¹³ A. Wilhelm, *Ein neues Bruchstück der parischen Marmorchronik*, [w:] AM 22, 1897, s. 187.
- ¹⁴ A. Adriani, *Repertorio...*, op. cit., s. 244; M. L. Bernhard, *Topographie...*, op. cit., s. 138; E. Breccia, *Egitto greco-romano* (III ed.), Pisa 1957, s. 17; A. Rowe, *The Temple – Tombs...*, op. cit., s. 152.
- ¹⁵ H. Thiersch, *Die alexandrinische Königsnekropole*, [w:] JdI 25, 1910, s. 55.
- ¹⁶ B. Tkaczow, *Aleksandria Najjaśniejsza, Najpiękniejsza, Najświetniejsza*, Warszawa 1988, s. 142.
- ¹⁷ F. el Fakharani, *An Investigation into the views concerning the location of the tomb of Alexander the Great*, [w:] Bull. Fac. Arts 18, 1964, s. 182.
- ¹⁸ Maçoudi, *Les Prairies D’or*, t. II, przeł. C. Barbier de Meynard et Pavet de Corteille, Paris 1863, s.257-259
- ¹⁹ A. Bernand, *Alexandrie La Grande*, Paris 1966, s. 234.
- ²⁰ ‘Абд ар-Рахман иби ‘Абд ал-Хакам, *Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса*, przeł. С. Б. Певзнер, Москва 1985, s. 61.
- ²¹ Leo Africanus, *Beschreibung Afrikas*, przeł. K. Schubarth-Engelschall, Leipzig 1984, s. 217.
- ²² C. L. del Mármol, *L’Afrique de Mármol*, t. III, przeł. N. Perrot, Paris 1667, s. 276.
- ²³ E. Breccia, *Le Tombeau d’Alexandre le Grand*, [w:] Le Musée gréco-romain 1925-1931, Bergamo 1932, s. 40.
- ²⁴ A. Adriani, *Repertorio...*, op. cit., s. 242-244.
- ²⁵ N. Bonacasa, *Un inedito...*, op. cit., s. 19.
- ²⁶ J.-Y. Empereur, *Aleksandria Rediscovered*, London 1998, s. 44.
- ²⁷ N. Bonacasa, P. Minà (eds), Achille Adriani. La Tomba di Alessandro. Realtà ipotesi e fantasie, Roma 2000, s. 49-50.
- ²⁸ B. Tkaczow, *Aleksandria...*, op. cit., s. 148.
- ²⁹ J.-Y. Empereur, *Aleksandria...*, op. cit., s. 45.